

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE ÖLÜM KAYGISI: TÜRK VE ÜRDÜNLÜ ÖĞRENCİLER ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA

Ali AYTEN*

ÖZET

Araştırmada, ölüm kaygısının iki farklı kültürdeki değişimi, cinsiyet, yaş, sosyal çevre, sosyo-ekonomik durum ve öznel dindarlık algısıyla olan ilişkisi incelenmektedir. Araştırma, tarama yöntemine uygun, anket tekniğinin kullanıldığı bir saha araştırması niteliğindedir. Araştırma örneklemi, İstanbul'da bulunan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (126 kişi-%51) ve Ürdün, İrbid'de bulunan Yermük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde (121 kişi-%49) okuyan öğrencilerden oluşmaktadır. Katılımcıların 132'si (%53,4) kız, 115'i (%46,6) ise erkek öğrencidir. Örneklem grubuna daha önce pek çok araştırmada kullanılan "Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği" uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre, son ergen ve ilk yetişkinlerden oluşan örneklemin ölüm kaygısının ortalamasının üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Öğrenciler en fazla acı çekerek ölmekten kaygılanırken, öğrencilerde savaş kaygısı düşük düzeydedir. Ürdünlü öğrencilerin ölüm kaygısı düzeyi Türk öğrencilere, kız öğrencilerin ölüm kaygısı düzeyi erkek öğrencilere ve son ergenlik dönemindekilerin ölüm kaygısı düzeyi ilk yetişkinlere göre daha yüksektir. Dindarlık, ölümü kabullenmeyi artırıcı ölüm kaygısını azaltıcı bir rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm Kaygısı, Templer, Ölüm Kaygısı Ölçeği, Dindarlık, Kültürlerarası Karşılaştırma, Ölümü kabul, Ölümü düşünme.

ABSTRACT

Death Anxiety among University Students: A Comparison Study on Turkish and Jordanian Students

This research examining death anxiety is carried out to determine the relationship between death anxiety and cultural diversity, gender, age, socio-economic situation, social environment and self-perception of religiosity. In this research, survey method and questionnaire technique are used. Sample of the study covers theology students of Marmara University, Turkey and Yarmouk University, Jordan. "Templer Death Anxiety Scale (TDAS)" is applied. The data is analyzed by SPSS statistical program. In the evaluation of data, analysis of factor and reliability and t-test and ANOVA are used. Females attained higher mean score than their male counterparts. Adults had a significantly lower mean in TDAS total score than adolescents. Jordanian students attained significantly higher mean TDAS score than their Turkish counterparts. Meanwhile, the findings

* Arş. Gör. Dr.; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı, aliyten@marmara.edu.tr

indicate that religiosity positively affects acceptance of death and coping with death anxiety.

Key Words: Death Anxiety, The Death Anxiety Scale, Religiosity, Acceptance of Death, Thinking of Death, Cross-cultural comparison.

kişi o kapkaranlık, sessiz gecede yalnız kaldığında, zihninde sâdece geçmiş yılların hesabını yapan düşünceleri vardır. Kişi o anda, yaşadığı nahoş olayların acımasızca zamanın nasıl ilerlediğine işaret ettiğini ve sevdiği, sahip olduğu, arzuladığı ve uğruna çaba harcadığı her şeyi karşı koyulmaz şekilde yutacak o karanlığın duvarını görür. Sonra hayata dair derinlik denen her şeyin sin-sice yeri bulunmaz bir yere saklandığını fark eder ve korku uyku tutmayan o kişiyi boğucu bir örtü gibi sarar...”

Carl Gustav Jung, *Psychology and the Occult*, s. 127.

GİRİŞ

Ölüm olgusu, insan için kaçınılmaz ontolojik bir gerçekliktir. İlk insanla birlikte var olan bu olgu, başta Felsefe ve Antropoloji olmak üzere pek çok disiplinin en önemli araştırma konularından birisini oluşturmuştur. İlk çağlardan itibaren düşünürler, ölüm konusundaki fikirlerini ifade etmişlerdir. Ölüm olgusu, düşünürler tarafından, bazen “kaçınılması, uzak durulması, unutulması gereken bir olgu” olarak değerlendirilirken, bazen de “hayatın kaçınılmaz gerçeği”, “hayata anlam kazandıran, hayatı tamamlayan bir unsur” olarak değerlendirilmiştir.¹ Bu çerçevede, özellikle İslam filozofları ve varoluşçu düşünürler, ölüme ve ölüm bilincine olumlu anlamlar yüklemişlerdir. Ayrıca özellikle İbni Miskeveyh, İbni Sina, Gazâli gibi filozoflar, ölüm konusuyla ilgilenmenin ötesinde ölüm korkusu/kaygısını ve bunun giderilmesinin yollarını araştırmış, bu çerçevede eserler sunmuşlardır.²

Ölüm ve ölüm kaygısı konularının modern psikolojinin konusu olması ise, 20. Yüzyılın ilk çeyreğine rastlamaktadır. Ölüm

¹ Adrian Tomer ve G. T. Eliason, “Existentialism and Death Attitudes”, *Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes* (Ed. A. Tomer- G. Eliason ve P. T. Wong), Lawrence Erlbaum Associates Publishers, London 2007, ss. 11-14.

² Osman Necati, *ed-Dirâsâtü'n Nefsâniyye inde'l ulemâi'l Müslimîn*, Daru's Şuruk, Kahire 1993, s. 90; Ahmed Muhammed Abdu'l Hâlik, *Galagu'l Mevt*, Alemu'l Ma'rife, Kuveyt 1998, s. 191.

kaygısını ilk tartışan teorisyenlerden birisi olan Freud³, ölüme ilişkin kaygıların ölümün kendisiyle ilintili değil çocukluk döneminde çözülemeyen çatışmaların bir yansıması olduğunu iddia eder. Ona göre bilinçaltı kendi ölümünü kabullenmez ve ölümsüz olduğuna inanır. Jung⁴, birey için bir bütünleşme ve kendini gerçekleştirme süreci olarak ifade ettiği *bireyleşme* süreci çerçevesinde ölümü ele alır. Ona göre birey, hayatının ikinci devresinde ölüme hazırlıkla uğraşır. Bu safhada dinler, kişiye ölüme hazırlık sürecinde yardımcı olacak motivasyonlar sunar. Logoterapi yaklaşımının kurucusu Frankl⁵, ölümün ve acının bile anlamı olduğunu, ölümün hayata anlam kattığı ve “hayatı tamamlayan” unsur olduğunu belirtir. Varoluşçu Yalom⁶ ise, ölüm kaygısının her yerde ve yaşta var olduğunu; insanın hayat enerjisinin bir bölümünü bu kaygıyı kontrol etmeye harcadığını ifade eder.

Ölüm ve ölüm kaygısıyla ilgili teorik çalışmaların yanı sıra 1930’lardan itibaren ampirik çalışmalar da yapılmıştır. Bu araştırmalar, 1950’lerde hız kazanarak 1970’lerde zirveye çıkmıştır. Günümüzde ise, ölüm kaygısıyla ilgili ampirik araştırmalar devam etmektedir. Bugün farklı kültürlerde ölüm ve ölüm kaygısı olgularıyla ilgili pek çok psikolojik içerikli çalışmanın yapıldığı; ölüm kaygısının başta cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik durum, kültür, kişilik, fiziksel ve ruhsal sağlık, dindarlık, maneviyat gibi değişkenler olmak üzere pek çok değişkenle ilişkili olarak ele alındığı ve özellikle karşılaştırmalı araştırmalara⁷ yer verildiği görülmektedir.

³ Sigmund Freud, *Uygurlık, Din ve Toplum*, Öteki Yayınları, Ankara 1995, s. 75.

⁴ Carl G. Jung, *Psychology and the Occult* (trns. R.F. Hull), Princeton University Press, Princeton 1981, ss. 129-131.

⁵ Viktor E. Frankl, *The Doctor&The Soul: From Psychotherapy to Logotherapy*, Vintage Books, New York 1973, ss. 62-63.

⁶ Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi* (Çev. Z. İ. Babayiğit), 3. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 70.

⁷ Jack F. Schumaker, R. A. Barraclough ve L. M. Vagg, “Death Anxiety in Malaysian and Australian University Students”, *The Journal of Social Psychology*, 128 (1), 1988, ss. 41-47; Ahmed M. Abdel Khalek, “The Arabic Scale of Death Anxiety (ASDA): Its Development, Validation, and Results in Three Arab Countries”, *Death Studies*, 28, 2004, ss. 435-457; Mustafa Erdoğan, “Predicting Death Anxiety by Psychological Dispositions of Individuals from Different Religions”, *Erciyes Medical Journal*, 30 (2), 2008, ss. 84-91; Murat Yıldız, “Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm

Türkiye’de ölüm kaygısıyla ilgili ilk psikolojik çalışmalardan birisini Ünver, yapmıştır. Ünver, çalışmasında mezar taşlarındaki yazılardan yola çıkarak bireylerin ölüm konusundaki hisleri üzerinde durmuş ve Türk kültüründe ölüm korkusunun az olduğu sonucuna varmıştır⁸. Türkiye’de son on yıl içerisinde ise, “ölüm psikolojisi”⁹, “ölüm kaygısı ve din”¹⁰, “ölüm eğitimi”¹¹, “ölüm düşüncesi”¹², “ölüm kaygısı”¹³, “hastalarda ölüm kaygısı”¹⁴ “ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi”¹⁵ ve “ölüm sosyolojisi”¹⁶ “ölüm kaygısıyla başa çıkma”¹⁷ gibi konularda çalışmalar yapılmıştır.

Ölüm kaygısı nedir ve ölüm neden kaygıya sebep olmaktadır? Ölüm kaygısı, ölüm fenomeni karşısında bireyin hayatının bütün dönemlerine yayılan bir kaygı durumudur. Cenazenin geçişini seyretme, selâ duyma ve sevdiklerinden birini kaybetme gibi ölümü hatırlatan herhangi bir unsurla karşılaşıldığında, ölüm kaygısı korku haline dönüşebilir.¹⁸ Bununla birlikte çoğu zaman bu iki kavram birbiri yerine kullanılmıştır. Ancak bu araştırmada, “ölüm kaygısı” kavramı tercih edilmiştir. Araştırmada ölüm kaygısı, *Ölüm Kaygısı Ölçeği*’nin ölçtüğü niteliklerin bir toplamı olarak kabul edilmektedir. Buna göre araştırmada ölüm kaygısı,

Kaygısı: Türk Örneklerle Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12, 1999, ss. 147-162.

- 8 Süheyl Ünver, “İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları”, *Yeni Türk Mecmuası*. 6 (68), 1938, ss. 312-321.
- 9 Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- 10 Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006.
- 11 Mustafa Köylü, “Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve ‘Ölüm Eğitimi’”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 2004, ss. 95-120.
- 12 Şükran Çevik, “Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3(9), 2005, ss. 89-117.
- 13 Erdoğan, agm., 2008.
- 14 Figen Akça ve Alper Köse, “Ölüm Kaygısı Ölçeğinin Uyarlanması”, *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 11, 2008, ss. 7-16.
- 15 Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.
- 16 Zülküf Kara, “Ölüm Fenomeni: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları* (Ed. S. Erdem), İFAV Yayınları, İstanbul 2009.
- 17 Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007.
- 18 Karaca, *age*, s. 153; Yıldız, “Savaş Tecrübesi Yaşayan...”, s. 107.

“ölümünden korkma, zamanın ilerlemesinden kaygılanma, acı çekeerek ölmekten korkma, ölümü düşünmek ve konuşmaktan tedirgin olma, savaş çıkması veya kansere yakalanma ihtimalinden korkma, cesetten görmekten korkma ve gelecek kaygısı” gibi özelliklerin bir bütünü olarak değerlendirilmektedir.

Peki ölüm neden insana kaygı vermektedir? Ölme işi ve süreci, kayıp, bilinemezlik ve öngörülemezlik ölüm konusunda insanları kaygıya sürüklemektedir. Ölüm anının ve acının varlığı, insanın başta kendi bedeni olmak üzere, sahip olduğu ve değer verdiği, sevdiği her şeyi kaybedecek olması, ölümün ne zaman ve ne şekilde olacağını öngörülemez olması ve ölüm sonrası neyin olacağını bilinemez olması ölüm konusunda kaygı sebebi olarak görünmektedir.¹⁹ İnsan hayattaki en temel kaygı olan ölüm kaygısı, pek çok kaygının da temel sebebidir. Özellikle varoluşçu psikologlara göre, ölüm kaygısı pek çok kaygının ve fobinin temelinde olan unsurdur. İnsanlar, enerjilerinin büyük bir kısmını bu kaygıyı kontrol etmeye harcarlar.²⁰ İnsan, ölümün kaçınılmazlığını bildiği halde sürekli kendini koruma çabası içerisindedir. Kültürel unsurlardaki ölümsüzlük sembollerinden de faydalanaarak kendini ölüm kaygısına karşı korumaya çalışır.²¹

Konu ve Problem

Araştırmanın konusunu genel olarak ölüm kaygısı oluşturmaktadır. İki farklı ülkenin üniversite öğrencilerinden, anket tekniğiyle elde edilen veriler çerçevesinde ergenlerde ve ilk yetişkinlerde ölüm kaygısının düzeyi ve temel özellikleri incelenmektedir. Ölüm kaygısında ülke farklılığı, cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik durum, sosyal çevre ve dindarlık gibi değişkenlerin rolü ele alınmaktadır. Ölüm kaygısıyla ilgili yapılan araştırmaların, özellikle kültürler arası karşılaştırmalı araştırmaların sonuçlarına yer verilmektedir. “*Ürdünlü ve Türkiyeli üniversite öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeyleri farklı mıdır? Ölüm kaygısı düzeyi cinsiyete, yaşa, sosyal çevreye ve ekonomik duruma göre farklılık gös-*

¹⁹ Abdu'l Hâlık, *Galagu'l Mevt*, ss. 194-196.

²⁰ Patricia Furer ve John Walker, “Death Anxiety A Cognitive-Behavioral Approach”, *Journal fo Cognitive Psychotherapy: A International Quarterly*, 22 (2), 2008, ss. 167-182.

²¹ Robert Neimeyer, “Introduction”, *Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes* (Ed. A. Tomer- G. Eliason ve P. T. Wong), Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, London 2007, s. 2.

terir mi? Ölüm kaygısıyla öznel dindarlık algısı ilişkisi nasıldır?” soruları bu araştırmanın problemlerini oluşturmaktadır.

Amaç ve Hipotezler

Araştırma, ölüm kaygısıyla ilgili iki ülkeden elde edilen veriler çerçevesinde karşılaştırma yapmayı; cinsiyet, yaş, sosyal çevre, ekonomik durum ve öznel dindarlık algısı gibi demografik değişkenlerin ölüm kaygısındaki rolünü tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ölüm kaygısı üzerine Türkiye’ye özgü pek çok araştırma yapılmasına rağmen iki farklı kültürü karşılaştıran araştırmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Ölüm kaygısı konusunda Ürdün-Türkiye örneklemelerinin karşılaştırmasını yapan araştırmamız, bu çerçevede literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Araştırmada Ürdün’deki öğrencilerin bölgenin getirdiği şartlar gereği ölüm olgusuyla karşılaşmalarının daha fazla olduğu, bu nedenle onlarda ölüm kaygısının daha fazla olduğu temel hipotez olarak belirlenmiştir. İlk yetişkinlerin ölüm kaygısı düzeyi, son ergenlik döneminde olanlara göre daha düşüktür. Biyolojik ve psikolojik özellikleri ve sosyo-kültürel şartlar gereği kadınların ölüm kaygısı düzeyi erkeklere göre daha yüksektir. Dindarlığın, ölümü kabullenmeyi artırıcı, ölüm kaygısını azaltıcı bir rolü vardır.

METOT

Örneklem ve Olgusal Durum

Araştırma örneklemini, İstanbul’da bulunan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (126 kişi-%51) ve Ürdün’ün, İrbid şehrinde bulunan Yermük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (121 kişi-%49) öğrencilerinden oluşmaktadır. Katılımcıların 132’si (%53,4) kız, 115’i (%46,6) erkektir. Gelişim dönemlerine göre ayrılan örneklem 190’i son ergenlik 57’si ilk yetişkinlik dönemindedir. Yaş aralığı, 17 ile 30 arasında değişmektedir. Yaş ortalaması 23’tür. Katılımcıların 131’i (%53) hayatının çoğunu küçük yerleşim yerinde, 116’sı (%47) büyük yerleşim yerinde geçirdiğini belirtmiştir.

Bilgi Toplama ve Ölçme Aracı: Anket

Araştırmanın konusuna ve amacına uygun olarak geliştirilen anket formu, bilgi toplama vasıtası olarak kullanılmıştır. Anket formunda yer alan sorular, kendi içerisinde gruplandırılarak gerekli bilgileri toplayacak ve tutumları ölçecek şekilde düzenlenmiştir. Anketin ilk bölümünde kişisel özellikleri tespiti yönelik

kimlik soruları, daha sonra da tutumları ölçmeye yönelik ifadelerden oluşan ölçek yer almaktadır. Anket formunda yer alan ölçeklerle ilgili bilgiler ve açıklamalar aşağıda verilmektedir.

Kişisel bilgi formu, katılımcıların okudukları fakülte, cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik durum, sosyal çevre ve öznel dindarlık algısıyla (sadece Türk örneğine) ilgili durumlarını yansıtan bilgileri sorgulamaktadır.

Ölüm Kaygısı Ölçeği, bireylerin ölümle ilgili tutumlarını, ölümü düşünme, ölüm sonrası ve ölümün farklı şekilleriyle ilgili kaygılarını ölçmek için geliştirilen bir ölçektir. Araştırmada, Ölüm Kaygısı Ölçeği olarak, Amerika²², Mısır²³, İspanya²⁴, Kuveyt²⁵ gibi pek çok ülkede ve Türkiye’de yapılan araştırmalarda²⁶ kullanılan Templer’in²⁷ geliştirdiği “Ölüm Kaygısı Ölçeği-*The Death Anxiety Scale*” kullanılmıştır. Bu ölçekteki 15 ifadenin 14’ü alınmış ve orijinalinde evet/hayır şeklinde olan ölçek, bazı araştırmalarda²⁸ kullanıldığı gibi, 5’li likert formuna dönüştürülerek kullanılmıştır. Her bir ifade için “*her zaman, çoğu zaman, bazen, nadiren, hiçbir zaman*” şeklinde seçenekler yer almaktadır. Puanlama ise, olumludan olumsuzaya, 5 ile 1 arasında değişmektedir.

Ölçek İngilizcesi’nden hem Türkçe’ye hem de Arapça’ya tercüme edilerek kullanılmıştır. Yermük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerine ölçeğin Arapça versiyonu Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerine ise Türkçe versiyonu uygulanmış-

²² Stephen Depaola ve diğerleri, “Death Anxiety and Attitudes Toward The Elderly Among Older Adults: The Role of Gender and Ethnicity”, *Death Studies*, 27, 2003, ss. 335-354.

²³ Abdel Khalek, “The Arabic Scale ...”, ss. 435-457.

²⁴ M. Ahmed Abdel Khalek ve Joaquin Sabado, “Anxiety and Death Anxiety in Egyptian and Spanish Nursing Students”, *Death Studies*, 29, 2005, ss. 157-169.

²⁵ Ahmed M. Abdel Khalek ve Yagoub al-Kandari, “Death Anxiety in Kuwaiti Middle-Aged Personnel”, *Omega: Journal of Death&Dying*, 55(4), 2007, ss. 297-310.

²⁶ Yıldız, “Savaş Tecrübesi Yaşayan...”, ss. 147-162; Murat Yıldız, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine Boylamsal Bir Çalışma”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14, 2002, ss. 161-174.

²⁷ Donald I. Templer, “The Construction and Validation of A Death Anxiety Scale”, *The Journal of General Psychology*, 82, 1970, ss. 165-177.

²⁸ David Lester, D. I. Templer ve A. Abdel Khalek, “A Cross-Cultural Comparison of Death Anxiety: A Brief Note”, *Omega: Journal of Death&Dying*, 54 (3), 2007, s. 255.

tır. Yapılan faktör analizi sonrasında ölçeğin 13 ifade ve tek boyut halinde toplandığı görülmüştür. “Ölüm düşüncesi zihnimi meşgul eder” sorusu faktör dışında kalmıştır. Ölçeğin, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri=,67; Cronbach Alfa değeri=,60 çıkması ve ölçek maddelerinin her birinin “ölçek genel” ile olan ilişkilerinin pozitif yönde ve $p < .001$ düzeyinde anlamlı olması ölçeğin güvenilir ve geçerli bir araç olduğunu göstermiştir.

Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Araştırmanın amacına ve problemlerine uygun olarak hazırlanan anket formu, Aralık 2008’de Y. Ü. İlahiyat Fakültesi öğrencilerine, Nisan 2009’da ise M.Ü. İlahiyat Fakültesi öğrencilerine araştırmacı tarafından sınıflarda ders öncesinde uygulanmıştır. Uygulamada deneklerin gönüllü olmaları ön planda tutulmuş ve uygulamanın sağlıklı olması amacıyla uygulama esnasında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

250 kişiye dağıtılan anketlerden 250’si de araştırmacıya ulaşmıştır. Anket formlarından 3’ü eksik ve yanlış doldurma nedeniyle değerlendirme dışı bırakılarak, 247 anket değerlendirmeye alınmıştır. Veri analizi, SPSS paket programı yardımıyla yapılmıştır. Veri temizleme işleminden sonra olumsuz ifadelerin puanları yeniden kodlanma (recode) yöntemiyle değiştirilmiştir. Süreksiz değişken olan yaş değişkeni gelişim dönemlerine uygun olarak kategorik değişken haline getirilmiştir. Ölçeği oluşturan maddeleri faktörleştirmede temel bileşenler analizi, maddeler arasındaki iç-tutarlılığı belirlemek için iç-tutarlılık analizi ve süreksiz değişkenler arasındaki ilişkinin tespitinde t-test, ANOVA ve Pearson Korelasyon analizleri kullanılmıştır.

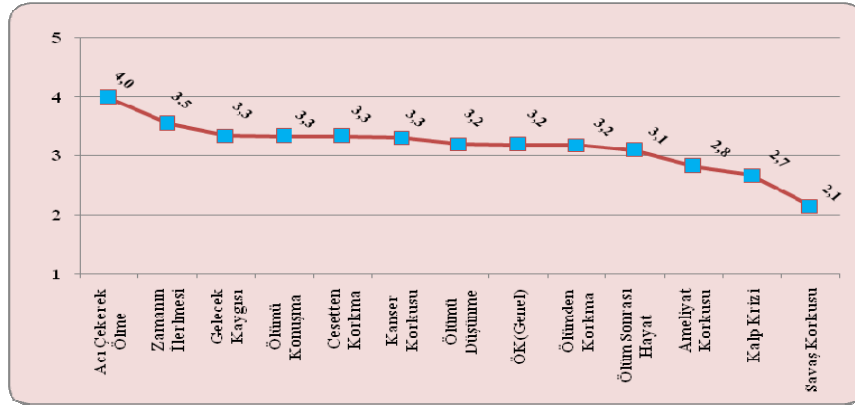
BULGULAR VE YORUMLAR

Ölüm kaygısını konu edinen araştırmada örneklemin genel ölüm kaygısı durumunu tasvir etmek, ölüm kaygısının ülke, cinsiyet, yaş, ekonomik durum, sosyal çevre ve öznel dindarlık algısı değişkenleriyle ilişkisini tespit etmek gayesiyle gerekli istatistiksel analizler yapılmıştır. Öncelikle örneklemin ölüm kaygısı düzeyini ve ölüm kaygısı içerisinde hangi özelliklerin öne çıktığını tasvir etmek üzere betimsel istatistik tekniğiyle yapılan genel profile yer verilmiştir. Daha sonrada sırasıyla ölüm kaygısının, ülke, cinsiyet, yaş ve öznel dindarlık algısı değişkenleriyle ilişkisine yer verilmiştir. Yapılan analizlerin sonuçları grafikler halinde sunulmuştur.

Ölüm Kaygısı: Genel Profil

Ölüm kaygısı genel ortalama ve ölüm kaygısı ölçeğini oluşturan ifadelerle ait aritmetik ortalamalar topluca grafik halinde verilmektedir. Grafikteki bulgulardan hareketle “*Örneklemin genelinin ölüm kaygısı düzeyi nedir? Ölüm kaygısı içerisinde hangi özellikler öne çıkmaktadır? Örneklemin en çok ve en az kaygılandığı durum hangisidir?*” sorularına cevap vermek mümkündür.

Grafik-1: Örneklemin Ölüm Kaygısı Düzeyini Gösteren Aritmetik Ortalamalar

Grafik-1’de görüldüğü üzere, örneklemin ölüm kaygısı genel ortalaması ($M=3,2$) dir. Ölüm kaygısı içerisinde değerlendirilen unsurlardan “acı çekerek ölmeye” korkusu en yüksek ($M=4,0$), “savaş korkusu” ve “kalp krizi geçirme” gibi özellikler en düşük (sırasıyla $M=2,1$; $M=2,7$) düzeydedir. Bu bulgulara göre, örneklemin genelinde acı çekerek ölmeye kaygısı en yüksek, üçüncü dünya savaşı kaygısı en düşük düzeydedir. Her iki örneklemin yaşadığı bölgede son üç yıl içerisinde üç savaş çıkmasına rağmen böyle bir kaygının az olması, onların “dünyayı alt üst” edecek bir savaş ihtimalini düşünmedikleri şeklinde yorumlanabilir.

Örneklemin genelinin ölüm kaygısı düzeyi ortalamasının üzerindedir. Yıldız da İlahiyat Fakültesi öğrencileri üzerinde yaptığı boylamsal araştırmasında öğrencilerin ölüm kaygısı düzeyinin

normalin üzerinde olduğunu tespit etmiştir²⁹. Bu durum, genç bir örneklem (yaş ortalaması, 23) için şaşırtıcı bir durumdur. Bu bulgular, öğrencilerin aldıkları dini eğitimin “ölümü hatırlamayı”, “ölümü düşünmeyi” normalleştirebildiği şeklinde yorumlanabilir. Çevik’in araştırmasında dini eğitim alan ergenlerin almanlara göre ölümü daha sık düşündükleri bulgusu³⁰ da bu yorumu destekler niteliktedir.

Ayrıca bu durum, ölüm kaygısının, kişinin hayatına yönelik acil bir tehdidin olduğu durumlardaki “anlık kaygı” veya “durumsal kaygı”dan ziyade tüm hayata yayılan ve günlük hayatta çoğunlukla bilinç düzeyine çıkmayan zaman zaman hissedilen genel kaygıyla ilişkili olduğu fikrini akla getirmektedir. Nitekim Abdel Khalek ve Omar³¹, Kuveyt’teki 477 üniversite öğrencisi üzerinde yaptıkları bir araştırmada, ölüm kaygısının anlık kaygıdan çok genel kaygı düzeyiyle daha fazla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Yaparel ve Yıldız³², ölüm kaygısının durumluk kaygıdan çok sürekli kaygıyla ilişkili olduğunu bulgulamışlardır.

Ölüm Kaygısı ve Ülke Farklılığı: Kültürlerarası Farklar

Kültürlerin ölüm karşısındaki tutumları farklı farklıdır. Bu nedenle insanların ölüm kaygıları da içerisinde yaşadıkları kültürün ölüm konusundaki genel tutumuna göre şekillenmektedir. Örneğin Doğu kültüründe ölümle iç-içelik söz konusuysen, Batı kültüründe Doğu kültürüne göre mesafeli ve soğuk bir tutum sergilenir. Kültürlerin bu tutumu bireylerin ölüm olgusunu algılamak, ölüm kaygısını kontrol etmelerinde de etkili olabilmektedir. Burada temel problemlerden birisi şudur: *Ölümlerle iç içe olmama, ölümü gizleme ve ölümden kaçma tutumları bireylerin ölüm kaygısında nasıl etkili olmaktadır?* Burada iki durum söz konusu olabilir: **Birincisi**, ölümle daha az karşılaşan bireylerde ölümü kabullenme ve ölüm kaygısını yenme daha az, başka bir ifadeyle ölüm kaygısı daha fazla olabilir. **İkincisi**, ölümle insan arasında

²⁹ Yıldız, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık...” s. 168.

³⁰ Çevik, agm. s. 102.

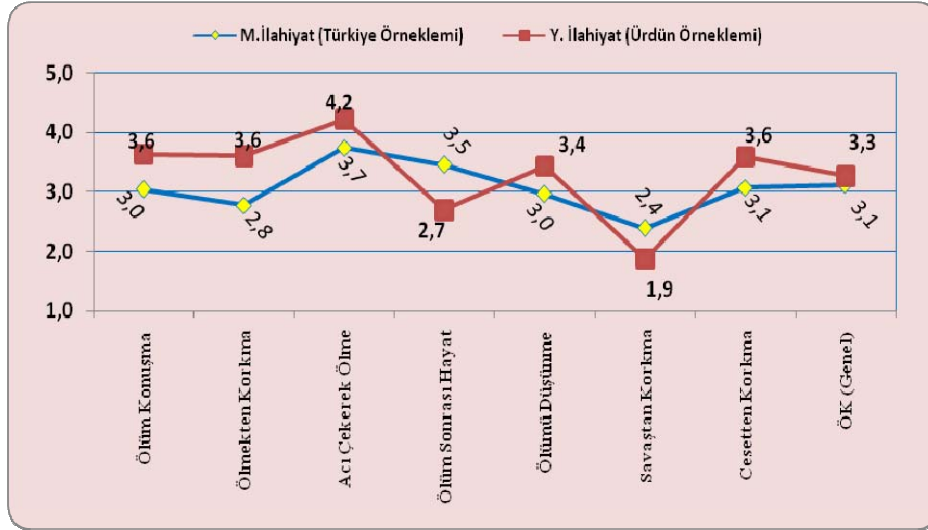
³¹ Ahmed M. Abdel Khalek ve M. M. Omar, “Death Anxiety, State and Trait Anxiety in Kuwaitian Samples”, *Psychological Reports*, 63, 1988, s. 716.

³² Recep Yaparel ve Murat Yıldız, “Ölüme İlişkin Depresyon Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Normal Popülasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 9 (3), 1998, s. 203.

konan bu mesafe ölümü algılamaya yönelik duygusal tepkilerden yoksun bırakabilir. Dolayısıyla ölümü daha az hatırlayanlar daha az kaygılanırlar.³³ Bu çerçevede pek çok karşılaştırmalı araştırmanın yapıldığı görülmektedir.

Karşılaştırmalı araştırmalar, iki yakın kültür arasında olduğu gibi iki uzak kültür arasında da yapılmıştır. Templer, Abdel Khalek ve Lester ölüm kaygısı konusunda kültürlerarası karşılaştırmalı araştırma yapanların başında gelmektedir.³⁴ Bu araştırmada ise, iki yakın kültürden öğrenci grupları arasında karşılaştırma yapılmıştır. “Ürdünlü öğrenciler ile Türk öğrenciler arasında ölüm kaygısı bakımından nasıl bir farklılık vardır?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırmada, Ürdün’deki öğrencilerin bölgenin getirdiği şartlar gereği ölüm olgusuyla karşılaşmalarının daha fazla olduğu, bu nedenle de, Türk öğrencilere göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha fazla olacağı öngörülmüştür.

Grafik-2: Türk ve Ürdünlü Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Düzeylerini Gösteren Ortalamalar

Grafik-2’de görüldüğü üzere, Ürdün örnekleminin genel ölüm kaygısı düzeyi (M=3,3), Türk örnekleminin genel ölüm kaygısı

³³ Schumaker-Barracough ve Vagg, agm., s. 42.

³⁴ Templer, agm., ss. 165-177; .Abdel Khalek, “The Arabic Scale..”, ss. 435-457; Lester, Templer ve Abdel Khalek, agm., ss. 255-260.

düzeyinden ($M=3,1$) daha yüksektir. İki grup arasındaki bu fark, istatistikî bakımdan anlamlıdır ($p=,03$; $t=-2,087$). Ölüm kaygısı içerisinde değerlendirilen iki özellik dışındaki diğer tüm özelliklerde de, Ürdün örnekleminin ölüm kaygısı düzeyi daha yüksektir ($p<,05$). Ancak “ölümden sonraki hayattan kaygı duyma ve savaş çıkması ihtimalinden korkma” gibi özelliklerde Ürdün örnekleminin ölüm kaygısı düzeyi daha düşüktür ($p<,05$). Bulgulara göre, genel olarak Ürdünlü üniversite öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeyinin Türkiye’deki üniversite öğrencilerine göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Ürdünlü öğrencilerin ölümden sonraki hayat ve savaş çıkması ihtimali ile ilgili kaygıları Türk öğrencilere göre daha düşüktür. Bütün bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde “Ürdünlü öğrencilerin ölüm kaygısı düzeylerinin Türk öğrencilere göre daha yüksek olacağına dair hipotezin desteklendiği anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili diğer araştırmalara bakıldığında, bu araştırmanın bulgularına hem uyan hem de uymayan bulguların olduğunu görmek mümkündür. Örneğin Abdel Khalek, Lübnanlı, Mısırlı, Kuveytli ve Amerikalı öğrenciler üzerinde karşılaştırmalı bir araştırma yapmıştır. Lübnan’daki iç savaş ve diğer dini ve politik gerginlikleri sebep göstererek, buradaki gençlerin ölüm kaygısının diğer ülkelere göre daha yüksek olacağını öngörmüş; ancak öngörünün aksine buradaki gençlerin, diğer ülkelerdeki öğrencilere göre ya daha az ya da eşit düzeyde ölüm kaygısına sahip olduğunu tespit etmiştir.³⁵ Abdel Khalek, Mısır, Kuveyt ve Suriye örneklemelerinde yaptığı karşılaştırmalı bir araştırmada, ölüm kaygısı düzeyinin en fazla Kuveytlilerde, en az ise Suriyelilerde olduğunu tespit etmiştir.³⁶

Yıldız, savaş tecrübesi yaşayan Boşnaklar ile savaş tecrübesi yaşamayan ve öğrencilerden oluşan Türk örnekleminin ölüm kaygısı düzeyinin Boşnak örnekleminin ölüm kaygısı düzeyinden daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşmıştır.³⁷

Abdel Khalek ve Sabado, İspanya ve Mısır örneklemelerinde karşılaştırmalı olarak yaptıkları bir araştırmada, Mısırlı öğrenci-

³⁵ M. Ahmed Abdel Khalek, “Death Anxiety among Lebanese Samples”, *Psychological Reports*, 68, 1991, s. 925.

³⁶ Abdel Khalek, “The Arabic Scale of Death Anxiety...”, s. 447.

³⁷ Yıldız, “Savaş Tecrübesi Yaşayan...”, s. 155.

lerin ölüm kaygısı düzeylerinin İspanyolı öğrencilere göre daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir.³⁸ Lester, Templer ve Abdel Khalek, ölüm kaygısıyla ilgili bir çalışmalarında 40 araştırmayı (24'ü Amerika örnekleminde ve 16'sı Kuveyt, Çin, Kore, Mısır ve Türkiye gibi diğer ülkelerde olmak üzere) incelemişlerdir. Ölüm kaygısının en yüksek olduğu ülkeler Katar, Kuveyt ve Filipinler iken, Hong Kong, İspanya ve Türkiye ölüm kaygısını en düşük olduğu üç ülke olarak belirlenmiştir.³⁹ Hem araştırmamız hem de diğer araştırma bulguları birlikte değerlendirildiğinde, ölüm veya ölümü hatırlatan olaylarla karşılaşma unsurunun ölüm kaygısını açıklamada tek başına yeterli bir unsur olmadığı, ayrıca hayata karışma, hayata bağlanma ve hayattan zevk alma gibi yönelimleri destekleyen sosyal refah, ülke içerisindeki sosyal adalet, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi gibi faktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca tüm bu araştırmalarda, literatürdeki “*Doğu kültüründe ölüm kaygısının az olacağı*” ve “*Ölümlerle karşılaşmanın ölüm kaygısını azalttığı*” tezlerinin doğrulanmadığı söylenebilir.

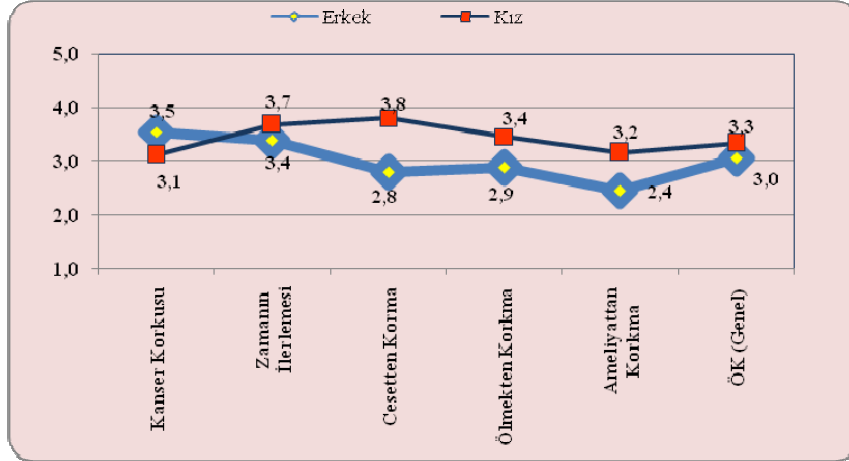
Ölüm Kaygısı ve Cinsiyet

Cinsiyet, sadece genlerle belirlenmiş biyolojik bir nitelikten ibâret değildir. Bunun yanı sıra, toplumsallaşmanın da bir ürünüdür. Günlük yaşamın parçası olarak sürekli yeniden yapılanan bir kendilik projesidir. Cinsiyet, bireyin giyim kuşamından, duygularını ifade etmesine ve yaşam biçimine kadar pek çok alanda belirleyici rol oynar.⁴⁰ Cinsiyetin insanların tutumları üzerindeki etkisi, psikologlar ve sosyologlar tarafından kabul edilen ve araştırılan bir durumdur. Bu araştırmada da *bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinde cinsiyetin rolü nedir? Kızların mı yoksa erkeklerin mi ölüm kaygısı düzeyleri daha yüksektir?* sorularına t-test analizi çerçevesinde cevap aranmıştır.

³⁸ Abdel Khalek ve Sabado, agm., s. 165.

³⁹ Lester, Templer ve Abdel Khalek, agm., s. 255.

⁴⁰ Deborah Lupton, *Duygusal Yaşantı: Sosyo Kültürel Bir İnceleme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2002, S. 158.

Grafik-3: Örneklemenin Cinsiyete Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Grafik 3'te görüldüğü üzere, ölüm kaygısı düzeyleri bakımından kızlar ile erkekler arasında farklılıklar vardır. Ortalama puanlara göre, kızların ($M=3,3$) *genel ölüm kaygısı* düzeyi erkekler ($M=3,0$) göre daha yüksektir. İki grup arasındaki bu fark istatistikî bakımdan anlamlıdır ($p=,000$; $t=-4,261$). Ölüm kaygısının unsurları olan “zamanın ilerlemesinden, cesetten, ölümden, ameliyat olmaktan korkma” gibi hususlarda da kızların kaygı düzeyini gösteren ortalamalar erkekler göre daha yüksektir. “Kansere yakalanma” kaygısında ise erkeklerin ortalamaları daha yüksektir. Söz konusu değişkenlerde erkeklerle kızlar arasındaki bu farklılıkların hepsi, $p<,05$ düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgular, “kızların ölüm kaygıları erkekler göre daha fazladır” şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Bulgular daha önce yapılan pek çok araştırma bulgularıyla da örtüşmektedir. Örneğin Lester, Templer ve Abdel Khalek, ölüm kaygısıyla ilgili yaptıkları bir çalışmada “*Templer Ölüm Kaygısı Ölçeği*” kullanılarak yapılan kırk araştırmayı inceleyerek otuz yedi araştırmada, kızların ölüm kaygısı düzeylerinin erkekler göre anlamlı bir şekilde fazla olduğunu tespit etmişlerdir.⁴¹ Ayrıca Dünya’da ve Türkiye’de yapılan pek çok araştırmada, bu

⁴¹ Lester, Templer ve Abdel Khalek, agm., s. 257.

araştırmada olduğu gibi kızların ölüm kaygısı düzeyinin erkeklerle göre daha yüksek olduğu bulgulanmıştır.⁴²

Bu durum, kızların kültürel unsurlardaki kendilerinden beklenene uyma durumundan ve korku ve kaygı gibi duygusal içerikli tepkilere daha eğilimli olmaları ve bu konudaki duygularını gizlememelerinden kaynaklanabilir. Ayrıca bu durum, Tepler'in geliştirdiği ölçekten de kaynaklanabilir. Nitekim "ölüm olgusunu kadınların duygusal çerçevede erkeklerin ise daha çok bilişsel düzeyde değerlendirdiğini" düşünen bazı araştırmacılar, Templer'in ölçeğinde genel olarak duygusal tepkileri ölçmeye yarayan ifadelerin bulunduğunu gerekçe göstererek ölçeği eleştirmişlerdir.⁴³

Ölüm Kaygısı ve Yaş

Bireylerde yaşlarına bağlı olarak ortaya çıkan fiziksel ve ruhsal değişimler, onların günlük hayattaki tutum ve davranışlarında farklılaşmalara yol açar. Birey, farklı gelişim dönemlerinde farklı gelişim ödevlerini yerine getirerek hayatını devam ettirir. Bireyin kişiliği, hayata karşı bakışı, güncel olaylara dair düşünceleri sürekli değişiklik gösterir. Aslında yaşı ne olursa olsun her bireyin ölümle bir tür ilişkisi vardır.⁴⁴ Ancak bu ilişki biçimi yaşa ve gelişim özelliklerine göre değişir. Aynı zamanda bu süreçte bireyin ölüm algılaması da sürekli değişim gösterir. Gençlikte "uzak gerçeklik" olarak görülen ölüm, yaşlılıkta beklenen ve zaman zaman unutulmak istenen, kabullenilen ve "yakın bir gerçeklik" halini alır.

Ölüm kaygısı konusundaki araştırmalar incelendiğinde, araştırmaların yaşlılık dönemini olduğu kadar yetişkinlik, gençlik ve

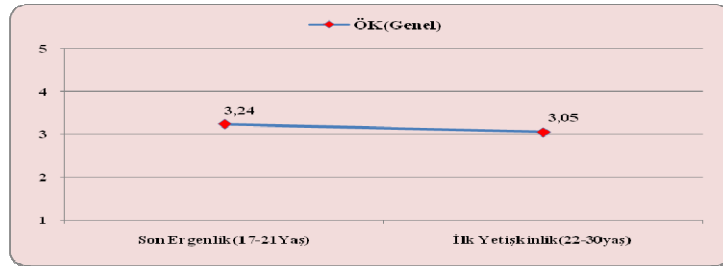
⁴² Yıldız, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık..." s. 168; Depaola ve diğ. agm. s. 345; R. J. Russac ve diğerleri, "Death Anxiety Across The Adult Years: An Examination of Age and Gender. Effects", *Death Studies*, 31, s. 554; Abdel Khalek, "The Arabic Scale of Death Anxiety...", s. 447; Stephen Harding ve diğ., "The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance", *Mental Health, Religion&Culture*, 8 (4), 2005, s. 247. John D. Pierce ve diğ., "Gender Differences in Death Anxiety and Religious Orientation among US High School and College Students", *Mental Health, Religion&Culture*, 10 (2), 2007, 147; Akça ve Köse, agm., s. 14; Karaca, *age.*, s. 359.

⁴³ Schumaker, Barraclough ve Vagg, agm., s. 46.

⁴⁴ Meral Çileli, "Ölüm", *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*, (Ed. Bekir Onur), 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1997: s. 333.

hatta çocukluk dönemini de kapsadığı görülmektedir.⁴⁵ Bu araştırmada da, yaşın ölüm kaygısıyla ilişkisi ele alınmıştır. Öğrencilerin yaşları gelişim dönemlerine uygun olarak “son ergenlik” ve “ilk yetişkinlik” olarak iki grubu ayrılmıştır. *Yaşın ölüm kaygısı üzerindeki rolü nedir? İlk yetişkinler mi yoksa son ergenler mi ölüm kaygısını daha fazla hissetmektedir?* sorularına cevap aranmıştır.

Grafik-4: Yaş Gruplarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri

Grafik-4’te verilen ortalama puanlarda, son ergenlerin ölüm kaygısı düzeyinin ($M=3,24$) ilk yetişkinlerinkinden ($M=3,05$) daha yüksek olduğu görülmektedir. İki grup arasındaki bu fark istatistikî bakımdan anlamlıdır ($p<,05$; $t=2,273$). Bu bulgu, “ilk yetişkinlerin ölüm kaygısı düzeyinin son ergenlerden daha düşük olacağına” dair hipotezi desteklemektedir. Son ergenlerin ölüm kaygısı düzeyinin ilk yetişkinlere göre daha fazla olması, hayata en çok dâhil olan evlenme, meslek edinme ve iş bulma gibi problemlerle daha çok uğraşan ilk yetişkinlerin “ölümü düşünmek ve konuşmak” gibi hususlara daha az eğilim göstermelerinden kaynaklanabilir. Buna karşın son ergenlerde, bitmekte olan kimlik krizi döneminin, hayata dair güvensizliklerin, geleceğe yönelik planların ve ideallerin varlığı gibi etkenler de ölüm kaygısını artırıcı rol oynayabilmektedir.

Yaş-ölüm kaygısı ilişkisini ele alan araştırmalara bakıldığında konuyla ilgili farklı bulgulara ulaşıldığı görülmektedir. Bazı araştırmalarda, “yaşla birlikte ölüm kaygısının da arttığına dair bulgulara ulaşılırken; bazı araştırmalar, gençlerde ölüm kaygısının daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Örneğin Karaca, Erzurum’da farklı yaş ve meslek grupları üzerinde yaptığı araştırma-

⁴⁵ R. A. Neimeyer, J. Wittkowski ve R. P. Moser, “Psychological Research on Death Attitudes: An Overview and Evaluation”, *Death Studies*, 28, 2004, ss. 312-313.

da, 16-22 yaş grubunun ölüm kaygısı düzeyinin diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olduğunu bulgulamıştır.⁴⁶ Suhail ve Akram, Pakistan'da 132 katılımcı üzerinde yaptıkları araştırmada yaşlıların gençlere göre daha yüksek ölüm kaygısı düzeyine sahip olduklarını tespit etmiştir.⁴⁷ Abdel Khalek ve al-Kandari, Kuveytli genç ve orta yaşlılar üzerinde yaptığı araştırmalarında, gençlerde ölüm kaygısının orta yaşlılara göre daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.⁴⁸

Gerek kendi araştırmamızın gerekse diğer araştırmaların bulguları dikkate alındığında: **(a)** Yaşlılıkta “yakın gerçeklik” olarak algılanan ölümün bu dönemde diğer gelişim dönemlerine kıyasla daha az kaygı sebebi olduğu anlaşılmıştır. **(b)** Hayata yönelik ilgilerin yoğunlaştığı ilk yetişkinlik döneminde ölüm kaygısını hissetme azalmaktadır. **(c)** Ergenlerde gelişim döneminin özelliklerinin de etkisiyle ölüm kaygısı düzeyi diğer gelişim dönemlerine göre daha yüksektir.

Ölüm Kaygısı ve Dindarlık

Ölüm ve ölümden sonraki hayat dinlerin en temel inanç esaslarından biridir. Özellikle semavi dinler için ölüm, sonsuz bir hayata geçiş evresi, yeni bir doğuş ve başlangıçtır. Bu çerçevede dini bakış açısıyla hayat, kendi başına bir anlam ifade etmez. Hayatı anlamlandıran ölüm ve ölüm ötesi bir hayatın varlığına inançtır.⁴⁹ Dinin verdiği, *ölümün hayatın bir parçası ve tamamlayıcısı* olduğu fikri, ölümü kabullenmede ve ölüm kaygısını gidermede olumlu rol oynayabilmektedir.⁵⁰ Ancak din, bir yandan ölümün bir yok oluş olmadığını, ölümden sonra da ebedi bir hayatın varlığını ve Allah'ın rahmetini ve bağışlayıcılığını gündeme getirerek inananlarına ölüm kaygısını giderecek motivasyonlar sunarken diğer yandan, hesap günü, cennet-cehennem ayırımı, kabir azabı gibi unsurlar inananların ölüm ve ölüm sonrası kaygılarını artırabilmektedir. Kısacası din, hem ölüm kaygısını hem artırıcı hem de

⁴⁶ Karaca, *age.*, s. 359.

⁴⁷ Kausar Suhail ve Saima Akram, “Correlates of Death Anxiety in Pakistan”, *Death Studies*, 26, 2002, ss. 43-44.

⁴⁸ Abdel Khalek ve al-Kandari, *agm.*, s. 304.

⁴⁹ Hökelekli. *age.*, s. 14)

⁵⁰ Jessie Dezutter ve diğerleri, “The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents”, *Death Studies*, 33, 2009, s. 80.

azaltıcı bir fonksiyon üstlenebilmektedir. Burada, *nasıl bir din/dindarlık ve nasıl bir din eğitimi* soruları gündeme gelmektedir?

Bu araştırmada da, dindarlık değişkeni olarak kabul edilen, *bireylerin kendileriyle ilgili dindarlık algılamaları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında nasıl bir ilişki vardır?* sorusu ele alınmıştır. Araştırma bulgularına göre, dindarlık düzeylerini “iyi” olarak görenlerde ölüm kaygısı düzeyi en düşük (M=3,03), “zayıf” olarak görenlerde ise ölüm kaygısı düzeyi en yüksek (M=3,26) çıkmıştır. Ancak gruplar arasındaki bu farklılık istatistikî bakımdan anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Konuyla ilgili araştırmaların bazılarında⁵¹, araştırmamızda olduğu gibi, dindarlık-ölüm kaygısı ilişkisine dair anlamlı ilişki bulunamamıştır.

Dindarlık-ölüm kaygısını araştıran pek çok araştırmada ise, iki değişken arasında anlamlı negatif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Karaca, dindarlık ile ölüm kaygısı arasında olumsuz ilişki bulunduğunu, dindarlık düzeyi yüksek olanların ölüm kaygısı düzeylerinin dindarlık düzeyi zayıf olanlara göre daha az olduğunu tespit etmiştir.⁵² Suhail ve Akram, Pakistan’da yaptığı araştırmada, dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif ilişki olduğunu bulgulamıştır.⁵³ Harding ve diğ. ise, ölüm kaygısı, ölümü kabul, ahiret inancı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemek üzere bir araştırma yapmıştır. Araştırmada, dindarlık ile ölümü kabul arasında pozitif; ölüm kaygısı ile dindarlık arasında negatif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle, dindarlık arttıkça ölümü kabullenmenin arttığı buna karşın ölüm kaygısının azaldığı tespit edilmiştir.⁵⁴ Al-Sabwah ve Abdel Khalek’in, dindarlık-ölüm kaygısı ilişkisini araştırmak amacıyla Mısır’da 570 kişi üzerinde yaptıkları bir araştırmada, dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.⁵⁵

⁵¹ Örn. Donald I. Templer ve Elsie Dotson, “Religious Correlates of Death Anxiety”, *Psychological Reports*, 26, 1970, s. 896; Hasan Kayıklık, *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Baki Kitabevi, Adana 2003, ss. 172-173.

⁵² Karaca, *age.*, s. 334.

⁵³ Suhail ve Akram, *agm.*, ss. 43-44.

⁵⁴ Harding ve diğ., *agm.*, s. 257.

⁵⁵ Mohammed Sabwah ve M. Abdel Khalek, “Religiosity and Death Distress in Arabic College Students”, *Death Studies*, 30, 2006, s. 371.

Dindarlığın ölüm kaygısını azaltmadaki olumlu rolünü doğrulayan bu araştırmaların yanı sıra ölüm kaygısı ile dindarlık arasında pozitif ilişki olduğunu, dolayısıyla dindarlığın ölüm kaygısını artırdığını gösteren araştırmalar da bulunmaktadır. Örneğin Yıldız, yaptığı çalışmada ölüm kaygısı ile dindarlık arasında olumlu ilişki tespit etmiş ve dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki olumlu ilişkiyi dindar bireyin aldığı dini eğitimin niteliğiyle açıklamıştır.⁵⁶ Dinin bireyden istediği korku-ümit arasındaki dinamik denge korku motifli eğitim ile bozulduğu takdirde bu derslerde verilen eğitimler insanlardaki günahkârlık duygusuyla birleşerek ölüm kaygısını artırmaktadır. Pierce ve diğerleri ise, ergen ve ilk yetişkinlerden oluşan örneklem grubu üzerine bir araştırma yapmış, dış kaynaklı dindarlık ile ölüm kaygısı arasında olumlu ilişki tespit etmiştir.⁵⁷

Türkiye’de de farklı dinlere mensup bireylerin ölüm kaygılarını tespit etmek ve karşılaştırmaya yönelik araştırma da yapılmıştır. Erdoğan, Müslüman, Yezidi ve Süryanilerden oluşan örneklemde ölüm kaygısını tespiti yönelik araştırma gerçekleştirmiştir. Yezidi örneğinde ölüm kaygısı düzeyinin diğer iki gruba göre daha yüksek olduğu ve en düşük ölüm kaygısı düzeyinin Süryani örneğinde olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu araştırmacı tarafından, “iyi ruhlar çocuklara ve muhterem insanlara; kötü ruhlar değersiz rezil insanlara geçer” inancının etkisi olarak yorumlanmıştır.⁵⁸

Bütün bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, dinin ölümü kabullenmede ve ölüm kaygısını azaltmada olumlu bir rolünün olduğu söylenebilir. Ancak ölüm kaygısı-dindarlık ilişkisinde, yukarıdaki araştırma bulgularında örnekleri verildiği üzere, **(a) dinin ölümüne yönelik öğretilerinin niteliği** **(b) dindarlığın niteliği** (iç/dış kaynaklı olması vb) ve **(c) dindarların aldıkları din eğitimin niteliği** (korku motifinin ağırlıklı olması vb) önemli unsurlar olarak ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

Ölüm kaygısı ve bu kaygının ülke, cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik durum, sosyal çevre ve öznel dindarlık algısı gibi de-

⁵⁶ Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2006, s. 13.

⁵⁷ Pierce ve diğ., agm., s. 147.

⁵⁸ Erdoğan, agm., s. 89.

ğişkenler ile ilişkisini ele alan bu araştırma, Aralık 2008-Mayıs 2009 tarihleri arasında yapılmıştır. Araştırma örneklemini, Türk (126 kişi) ve Ürdünlü (121 kişi) üniversite öğrencilerden oluşmaktadır. Katılımcıların 132'si kız, 115'i ise erkek öğrencidir. Elde edilen bulgular değerlendirilirken, araştırmanın konu ve amacına uygun istatistiksel analiz teknikleri kullanılmıştır. Toplanan verilerin analizi, diğer ikincil verilerin değerlendirilmesi ve tüm bu verilerin karşılaştırılması neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Örneklemin ölüm kaygısı düzeyi normalin üzerindedir. "Acı çekerek ölme" en çok kaygılanılan, "savaş çıkması ihtimali" ise en az kaygılanılan hususlar olmuştur. Çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu bir örneklemdaki bu kaygı düzeyi, öğrencilerin aldıkları eğitimin ve sosyo-kültürel unsurların ölüm kaygısını artırıcı rolünü akla getirmiştir.

Ürdünlü üniversite öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeyi Türkiye'deki üniversite öğrencilerine göre daha yüksektir. Bununla birlikte Ürdünlü öğrencilerin ölümden sonraki hayat ve savaş çıkması ihtimali ile ilgili kaygıları Türk öğrencilere göre daha düşüktür. Ölümle veya ölümü hatırlatan olayla karşılaşma ölüm kaygısını artırmaktadır. Ancak, ölüm veya ölümü hatırlatan olaylarla karşılaşma unsurunun ölüm kaygısını açıklamada tek başına yeterli bir unsur olmadığı, ayrıca hayata karışma ve hayata bağlanma, hayattan zevk alma gibi yönelimleri destekleyen sosyal refah, ülke içerisindeki sosyal adalet, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi gibi faktörlerin de göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılmıştır.

Kızların ölüm kaygısı düzeyleri erkeklere göre daha fazladır. Bu durum, kızların kültürel unsurlardaki kendilerinden beklenene uyma durumundan ve biyolojik yapıları gereği korku ve kaygı gibi duygusal içerikli tepkilere daha eğilimli olmaları ve bu konudaki duygularını gizlememeleri ile açıklanmıştır.

Sosyo-ekonomik durum, sosyal çevre değişkenleri ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişki tespit edilememiştir.

İlk yetişkinlerin ölüm kaygısı düzeyleri son ergenlere göre daha düşük çıkmıştır. Bu durum, hayata en çok dâhil olan ve evlenme, meslek bulma gibi problemlerle daha çok uğraşan ilk yetişkinlerin "ölümü düşünmek ve konuşmak" gibi hususları daha az eğilim göstermelerini akla getirmiştir. Ancak diğer pek çok

araştırma bulguları da birlikte değerlendirildiğinde, **(a)** yaşlılıkta “yakın gerçeklik” olarak algılanan ölümün bu dönemde diğer gelişim dönemlerine kıyasla daha az kaygı sebebi olduğu, **(b)** hayata yönelik ilgilerin yoğunlaştığı ilk yetişkinlik döneminde ölüm kaygısını hissetmenin en alt düzeye indiği, **(c)** ergenlerde gelişim döneminin özelliklerinin de etkisiyle ölüm kaygısı düzeyinin diğer gelişim dönemlerine göre daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Araştırmamızda, dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ancak ikincil veriler dikkate alındığında, dindarlığın ölümü kabullenmede ve ölüm kaygısını azaltmada olumlu katkısının olabildiği; ancak ölüm kaygısı-dindarlık ilişkisinde, yukarıdaki araştırma bulgularında örnekleri verildiği üzere, **(a)** *dinin ölüme yönelik öğretilerinin niteliği*” **(b)** *dindarlığın niteliği (iç/dış kaynaklı olması vb)* ve **(c)** *dindarların aldıkları din eğitiminin niteliği (korku motifinin ağırlıklı olması vb)* önemli unsurlar olarak ortaya çıktığı anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdel Khalek, Ahmed M. ve M. M. Omar (1988). Death Anxiety, State and Trait Anxiety in Kuwaitian Samples. *Psychological Reports*. 63, 715-718.
- Abdel Khalek, M. Ahmed (1991). Death Anxiety among Lebanese Samples. *Psychological Reports*. 68, 924-926.
- Abdu'l Hâlik, Ahmed Muhammed (1998). *Galagu'l Mevt*. el-Kuveyt: Alemu'l Ma'rife.
- Abdel Khalek, M. Ahmed ve Joaquin T. Sabado (2005). Anxiety and Death Anxiety in Egyptian and Spanish Nursing Students. *Death Studies*. 29, 157-169.
- Abdel Khalek, Ahmed M. (2004). The Arabic Scale of Death Anxiety (ASDA): Its Development, Validation, and Results in Three Arab Countries. *Death Studies*. 28, 435-457.
- Abdel Khalek, Ahmed M. ve Yagoub al-Kandari (2007). Death Anxiety in Kuwaiti Middle-Aged Personnel. *Omega: Journal of Death&Dying*. 55(4), 297-310.
- Abdel Khalek, Ahmed M. ve David Lester (2003). Death Obsession in Kuwaiti and American College Students. *Death Studies*. 27, 541-553.
- Akça, Figen ve İ. Alper Köse (2008). Ölüm Kaygısı Ölçeğinin Uyarlanması. *Klinik Psikiyatri Dergisi*. 11, 7-16.
- Çevik, Şükran (2005). Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 3(9), 89-117.
- Çileli, Meral (1997). Ölüm. *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*. (Bekir Onur). 4. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Depaola, Stephen ve diğerleri (2003). Death Anxiety and Attitudes Toward The Elderly Among Older Adults: The Role of Gender and Ethnicity. *Death Studies*. 27, 335-354.
- Dezutter, Jessie ve diğerleri (2009). The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents. *Death Studies*. 33, 73-92.
- Erdoğan, Mustafa Y. (2008). Predicting Death Anxiety by Psychological Dispositions of Individuals from Different Religions. *Erciyes Medical Journal*. 30 (2), 84-91.
- Falkenhain, Marc&Paul J. Handal (2003). Religion, Death Attitudes, and Belief in Afterlife in the Elderly: Untangling the Relationships. *Journal of Religion and Health*. 42 (1), 67-76.
- Frankl, Viktor E. (1973). *The Doctor&The Soul: From Psychotherapy to Logotherapy*. New York: Vintage Books.
- Freud, Sigmund (1995). *Uygarlık, Din ve Toplum*. Ankara: Öteki Yayınları.
- Furer, Patricia ve John R. Walker (2008). Death Anxiety A Cognitive-Behavioral Approach. *Journal fo Cognitive Psychotherapy: A International Quarterly*. 22 (2), 167-182.
- Göka, Erol (2009). *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Harding, Stephen ve diğerleri (2005). The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance. *Mental Health, Religion&Culture*. 8 (4), 253-261.
- Hökelekli, Hayati (2008). *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Jung, Carl G. (1981). *Psychology and the Occult* (trns. R.F. Hull). Princeton: Princeton University Press.

- Kara, Zülküf (2009). Ölüm Fenomeni: Sosyolojik Bir Yaklaşım. *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*. (Ed. S. Erdem). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Karaca, Faruk (2000). *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Kayıklık, Hasan (2003). *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi.
- Köylü, Mustafa (2004). Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve “Ölüm Eğitimi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17, 95-120.
- Lester, David ve Iris Castromayor (1993). The Construct Validity of Templer’s Death Anxiety Scale in Filipino Students. *The Journal of Social Psychology*. 133 (1), 113-114.
- Lester, David, D.I. Templer ve A. Abdel Khalek (2007). A Cross-Cultural Comparison of Death Anxiety: A Brief Note. *Omega: Journal of Death&Dying*. 54 (3) 255-260.
- Long, Dennis D. (1985). A Cross-Cultural Examination of Fears of Death Among Saudi Arabians. *Omega: Journal of Death&Dying*. 16 (1), 43-50.
- Lupton, Deborah (2002). *Duygusal Yaşantı: Sosyo Kültürel Bir İnceleme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Necati, Osman (1993). *Ed-Dirâsâtü’n Nefsâniyye inde’l ulemâi’l Müslimîn*. Kahire: Daru’s Şuruk.
- Neimeyer, R. A., J. Wittkowski ve R. P. Moser (2004). Psychological Research on Death Attitudes: An Overview and Evaluation, *Death Studies*, 28: 309-340.
- Neimeyer, Robert A. (2007). Introduction. *Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes*. (Ed. A. Tomer- G. Eliason ve P. T. Wong). London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Nelson, L. D. ve C. H. Cantrell (1980). Religiosity and Death Anxiety: A Multi-Dimensional Analysis. *Review of Religious Research*. 21 (2), 148-157.
- Pierce, John D. ve diğerleri (2007). Gender Differences in Death Anxiety and Religious Orientation among US High School and College Students. *Mental Health, Religion&Culture*. 10 (2), 143-150.
- Roff, Lucinda Lee ve diğerleri (2002). Death Anxiety and Religiosity Among Lithuanian Health and Social Service Professionals. *Death Studies*. 26, 731-742.
- Russac, R. J. ve diğerleri (2007). Death Anxiety Across The Adult Years: An Examination of Age and Gender. *Effects. Death Studies*. 31, 549-561.
- Sabwah, Mohammed N. ve A. M. Abdel Khalek (2006). Religiosity and Death Distress in Arabic College Students. *Death Studies*. 30, 365-375.
- Schumaker, Jack F., R. A. Barraclough ve L. M. Vagg (1988). Death Anxiety in Malaysian and Australian University Students. *The Journal of Social Psychology*. 128 (1), 41-47.
- Suhail, Kausar ve Saima Akram (2002). Correlates of Death Anxiety in Pakistan. *Death Studies*. 26, 39-50.
- Tanhan, Fuat (2007). *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Templer, Donald I. (1970). The Construction and Validation of A Death Anxiety Scale. *The Journal of General Psychology*. 82, 165-177.
- Templer, Donald I. ve E. Doston (1970). Religious Correlates of Death Anxiety. *Psychological Reports*. 26, 895-897.
- Templer, Donald I. ve Elsie Dotson (1970). Religious Correlates of Death Anxiety. *Psychological Reports*. 26, 895-897.

- Tomer, Adrian ve G. T. Eliason (2007). Existentialism and Death Attitudes. *Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes*. (Ed. A. Tomer- G. Eliason ve P. T. Wong). London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Ünver, Süheyl (1938). İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları, *Yeni Türk Mecmuası*. 6 (68), 312-321.
- Wink, Paul (2006). Who is Afraid of Death? Religiousness, Spirituality, and Death Anxiety in Late Adulthood. *Journal of Religion, Spirituality&Aging*. 18 (2/3), 93-110.
- Yalom, Irvin (2001). *Varoluşçu Psikoterapi* (Çev. Z. İ. Babayiğit). 3. Baskı. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Yaparel, Recep ve Murat Yıldız (1998). Ölümle İlişkin Depresyon Ölçeğinin Türkçe Çevirisinin Normal Popülasyonda Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*. 9 (3), 198-204.
- Yapıcı, Asım (2007). *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Yıldız, Murat (1999). Ölüm Kaygısıyla Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Yorum. *Düşünen Siyaset*, 4, 105-119.
- Yıldız, Murat (1999). Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı: Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12, 147-162.
- Yıldız, Murat (2002). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine Boylamsal Bir Çalışma. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 14, 161-174.
- Yıldız, Murat (2006). *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.